

**ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՓՐԿՎԱԾ ՀԱՅ ՈՐԲ
ԵՐԵՒԱՆԵՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԹՈՒՐՔԱԼԵԶՈՒ ՀՈՒՇԱԳՐԱԿԱՆ-ՓԱՍՏԱԳՐԱԿԱՆ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ¹**

***Բանալի բառեր՝ փաստագրական գրականություն,
Հայոց ցեղասպանություն, երեխաների իսլամացում,
թուրքալեզու, տրավմա***

Ինչպես վկայում են մի շարք աղբյուրներ, այդ թվում և թուրքական, Հայոց ցեղասպանության տարիներին մեծ թվով հայ երեխաներ ոչ միայն ենթարկվել են սպանոյթի, այլև առնանգվել են թուրքերի և քրդերի կողմից, այնուհետև բռնի իսլամացվել ու շարունակել իրենց կյանքը երբեմն որպես աղախին-ստրուկներ, երբեմն որպես հարեմի զոհեր: Գերմանացի արևելագետ Յոհաննես Լեփսիուսն արքայալ հայ կանանց, երեխաներին համարում էր «*իսլամի իսկական ավար*»²: Որք մնացած հայ երեխաների մի մասը օսմանյան իշխանությունների հրամանով և նախաձեռնությամբ բաժանվել է մուսուլման ընտանիքներին³, ինչպես նաև հավաքվել թուրքական որբանոցներում և իսլամացվել: Այս մասին վկայող փաստեր են պահպանված օսմանյան արխիվներում, որոնք

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՆ ԳՊԿ-ի կողմից տրամադրվող ֆինանսական աջակցության շնորհիվ՝ № SCS 13YR-6B0034 գիտական թեմայի շրջանակներում:

² Լեփսիուս Յ., Գերմանիան և Հայաստանը 1914-1918 (դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածու) հատոր 1-ին, (թարգմանիչ՝ Վ. Մինալյան) Երևան, 2006, էջ 45:

³ Başıyurt E., Ermeni Evlatlıklar, İstanbul, 2006, s. 36.

տեղ են գտել հայ պատմագրության և գրականության մեջ: Համադրելով տարբեր աղբյուրների ներկայացրած տվյալները՝ կարելի է եզրակացնել, որ Հայոց ցեղասպանության տարիներին հայ երեխաների բռնի իսլամացումն ու ձուլումը կատարվել են երկու մակարդակով՝ պետության և հասարակության լայն խավերի կողմից.

1. Ծնողներին կորցրած, կոտորածից մի կերպ փրկված, անտեր, անտուն, անխնամ մնացած հայ երեխաները պետության աջակցությամբ իսլամացվել են և բաժանվել մուսուլման ընտանիքներին: Որպես վերը նշվածը հաստատող օրինակ կարելի է մեջբերել օսմանյան արխիվում պահպանված 1915 թ. հուլիսի 10-ով թվագրված պաշտոնական հրամանը, որտեղ ասվում է, որ իսլամացված որբ հայ երեխաներին պետք է հանձնել բարեկեցիկ մուսուլման ընտանիքներին, հատկապես այն գյուղերում ու գյուղաքաղաքներում, ուր հայեր չկան: Եթե երեխաների թիվը մեծ է, նրանց պետք է հանձնել դժվարությամբ ապրուստը հոգացող մուսուլման ընտանիքներին և ամեն երեխայի համար ամսական 30 քուրուշ վճարել նրանց: Ապա պետք է ցուցակագրել այդ երեխաների թվի և գտնվելու վայրի մասին տվյալներն ու դրանք ուղարկել կենտրոն⁴: Հատուկ նշվում է, որ այս երեխաները հանձնվում են այդ ընտանիքներին այն պայմանով, որ նրանց տրվի մուսուլմանական կրթություն: Նույն բովանդակությամբ գրություններ հանդիպում են նաև հետագայում՝ ուղղված տարբեր նահանգների ղեկավարներին:

2. Հայ երեխաների իսլամացմանը և թուրքացմանը ներգրավված են եղել նաև թուրքական հասարակության լայն շրջանակները. Հայոց ցեղասպանության տարիներին թուրքերը և քրդերը առևանգել են բազմաթիվ հայ մանուկների և իսլամացրել: Թուրքական կողմը, չկարողանալով ժխտել այս

⁴ Atnur İ., Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923), Ankara, 2005, s. 65.

անառարկելի փաստը, միննույն ժամանակ շրջանառության մեջ է մտցրել այն վարկածը, թե իբր «բարեգութ» մարդիկ ուղղակի հումանիստական զգացումներից ելնելով՝ «փրկել» են աքսորյալ հայ երեխաներին: Կողմ չլինելով բացարձակ գնահատականների՝ հնարավոր ենք համարում ընդունել, որ երբեմն, խիստ սակավ դեպքերում կարելի է չբացառել նման վարկածը, բայց գերակշիռ դեպքերում հայ երեխաներին իլել են բռնությամբ նրանց իսլամացնելու, թուրքացնելու նպատակով և առաջնորդվել ոչ թե հումանիստական, այլ զուտ անձնական, նաև տնտեսական շահերով: Մուսուլմանները ձեռք բերելով հայ աղջիկ երեխաներին, ինչպես ցույց են տալիս բազմաթիվ փաստեր, այնուհետև նրանց ամուսնացնում են իրենց տղաների հետ՝ այդպիսով խուսափելով նաև ամուսնական «գլխագին» վճարելու ծանր պարտականությունից: Տարատեսակ շահախնդրություններից դրդված՝ թուրքերը և քրդերը բավական թվով հայ երեխաներ էին առևանգել, «փրկել», և այս երևույթը բավական մեծ ծավալներ էր ընդգրկել: Ինչպես նշվում է ցեղասպանությունը վերապրած մտավորական Վահան Մինախորյանի արժեքավոր գրքում. «*Հայու երեխայ ունենալը մի մարմանջ էր դարձել. ամեն մարդ ուզում է մեկը ունենալ*»⁵: Ի դեպ, նշված գրքում մեկ այլ տեսակետ էլ է հնչում, համաձայն որի ռուսական զորքերի մոտալուտ հաղթանակի լուրը ստիպում էր շատ մուսուլմանների «փրկել» հայ երեխաներին⁶, որպեսզի «ապացուցեն» իրենց մարդասիրական մղումները և խուսափեն հնարավոր հաշվեհարդարից ու վրեժից: Հարցի սահմոկեցուցիչ կողմերից է հայ որբերի սեռական այլասերված շահագործման երևույթը այդ և հետագա տարիներին:

Հայ որբերի դաժան ողիսականների և բռնի իսլամացման մասին վերջին շրջանի թուրքերեն փաստագեղարվեստական

⁵ Մինախորյան Վ., 1915 թականը. արհաւիրքի օրեր, Թեհրան, 2006, էջ 328:

⁶ Նույն տեղում, էջ 327:

գրականության մեջ մի շարք օրինակների ենք հանդիպում: Դրանցից է 2005 թվականին Թուրքիայում տպագրված «Մ.Բ.» անունով երեխայի աքսորի հուշերը» գիրքը, որը գրվել է 1906 թ. Ադանայում ծնված Մանվել Քրքյաշարյանի հուշերի հիման վրա: 1980 թ. Ավստրալիայի Սիդնեյ քաղաքում բնակվող Մանվելը ցեղասպանության և դրան հաջորդած տարիներին իր ապրած կյանքի մասին հիշողությունները ձայնագրել է, և ավելի ուշ՝ 2005 թ. թուրք հայտնի հրապարակախոս Բասքըն Օրանը այն պատրաստել է հրատարակության: Գրքում տեղ է գտել նաև Քրքյաշարյանի հուշերի ձայնագրության խտասկավառակը, որտեղ նա բարբառային թուրքերենով պատմում է իր ողիսականը: Ինը տարեկանում Մանվելն իր ընտանիքի հետ բռնում է աքսորի ճամփան, որի ընթացքում տեսնում է մոր՝ Մարիամի ինքասպանությունը, հոր՝ Ստեփանի մահը, իրենց քարավանի սպանող և այլ սարսափներ: Հրաշքով փրկվելով՝ 9-ամյա երեխան ենթարկվում է անասելի տառապանքների՝ մեկ վաճառվելով ստրուկների շուկայում, մեկ «որդեգրվելով» տարբեր մուսուլմանների կողմից և, ի վերջո, տասը տարի դեզերելուց հետո գտնում է իր ազգականներին: Գրքի կազմող Բասքըն Օրանը իրավացիորեն նկատում է, որ փոքրիկ երեխան ուղղակի ենթագիտակցորեն փնտրել է իր արմատները, իր ազգականներին և վերջապես գտել նրանց⁷: Այս պատմությունը մեկն է տառապանքի այն հազարավոր օրինակներից, որոնց հայ երեխաները ենթարկվել են Հայոց ցեղասպանության տարիներին, սակայն Մանվել Քրքյաշարյանի հուշերի, թերևս ամենակարևոր, առանձնահատկությունը ապրած վախի խորքային պատկերումն է: Այսպես, ցեղասպանությունից տասնամյակներ անց Ավստրալիայում բնակվող արդեն 74-ամյա Մանվել Քրքյաշարյանը որոշում է իր հուշերը ծապավենին

⁷ Oran B., “M.K.” Adlı Çocuğun Tehcir Anıları: 1915 ve Sonrası, İstanbul, 2005, s.14.

հանձնել, սակայն նույնիսկ առաջացած տարիքը և Թուրքիայից հազարավոր կիլոմետրերի հեռավորությունը նրա միջից չեն հանել վախի այն ահռելի զգացումը, որը նա ձեռք է բերել 1915-ին: Սկսելով իր պատմությունը՝ նա վախենում է ասել իր ամբողջական անուն, ազգանունը, այլ նշում է դրանց միայն սկզբնատառերը՝ «Իմ անունը Մ. Ք. է»⁸: Գրքում նշվում է նաև, որ Մանվելը մինչև կյանքի վերջ ամեն գիշեր մղձավանջներ է տեսել, արթնացել, ստուգել տան դռները, պատուհանները, երեխաներին, թոռներին: Մա կրկնվել է ամեն օր գիշերը ժամը 2-ին, և դրա բացատրությունն այն է, որ 1915-ին արքայի ժամանակ օրերից մի օր հենց գիշերվա 2-ին է, որ արթնանալով՝ 9-ամյա Մանվելը իր կողքին տեսել է մահացած հորը, և այդ մտապատկերը մինչև կյանքի վերջ ուղեկցել է նրան: Մանվել Քրքյաշարյանը լինելով մուսուլմանական գերության մեջ՝ ոչ միայն պահել է քրիստոնյա լինելու գիտակցումը և ձգտել գտնել իր ազգականներին, այլև փորձել է ինչ-որ կերպ՝ ավելի շատ խորհրդանշական, շարունակականություն ապահովել իր կյանքի 1915-ին նախորդած և հաջորդած շրջանների միջև: Ահա հենց այդ նպատակով էլ Մանվել Քրքյաշարյանը տարիներով փնտրում և, ի վերջո, Կիպրոսում գտնում է իրենց նախկին հարևանի աղջիկ Ջարուհուն, որին Մանվելի մայրը դեռևս 1914 թվականին նրա ծնվելուց հետո ոչ պաշտոնական խոսքկապ⁹ է արել այն նպատակով, որ հետագայում աղջկան ամուսնացնի իր որդի Մանվելի հետ: Ցեղասպանությունից ավելի քան 20 տարի անց՝ 1937 թվականին Մանվելը Կիպրոսում ամուսնանում է Ջարուհու հետ և այդպիսով՝ հեռակա կարգով, կատարում մոր իղձը: Հետագայում՝ արդեն 1968 թ. Քրքյաշարյանները

⁸ Նույն տեղում, էջ 14:

⁹ Ժողովրդի մեջ այս երևույթը երբեմն անվանում են «բաշիքյարթմա» (հայերեն՝ օրորոցախազ), որը թուրքերեն *beşik kertme* այսինքն՝ օրորոցից նշանված բառակապակցության աղավաղված ձևն է:

ընտանյոք հանդերձ հաստատվում են Ավստրալիայում, Միդ-նեյ քաղաքում, որտեղ Մանվելն ապրում է մինչև 1997 թվականը և մահանում 91 տարեկանում: Մահանալուց առաջ Մանվելը ասում է. *«Ես պետք է մահանայի 9 տարեկանում և ապրածս տարիները Աստծո բարեհաճությունն են իմ նկատմամբ»:* Գրքի կազմող Բասքըն Օրանն իր ընդարձակ նախաբանում ենթատեքստերում կամ բացահայտ ընդհանրացումներ է անում ցեղասպանության հարցի շուրջ, փորձում անուղակիորեն ներկայացնել թուրքական պաշտոնական տեսակետները, սակայն գրքի իրական արժեքը վերապրած Մանվել Քրքյաշարյանի պատմություններն են՝ առանց մեկնաբանությունների: Նա իր պատմությունը սկսում է իրենց ընտանիքի տեղահանության նկարագրությամբ և դեպքերի բնական շարունակականությունը մի-փոքր խախտելով՝ ներկայացնում իրադարձությունները: Մանվելի խոսքից պարզ է դառնում, որ իրենց քարավանը ուղղվել է դեպի Տեր-Ջոր և մանրամասնորեն նկարագրում է Ռես-ուլ-այն նահանգում տեղի ունեցածները: Քրքյաշարյանի պատմության մեջ շատ է խոսվում նրանց քարավանը ուղեկցող չեչենների մասին, սակայն պետք է ենթադրել, որ դրանք հյուսիսկովկասցի մուսուլմաններն են՝ առավելապես չերքեզները, որոնց համախմբին նա երբեմն անվանում է չեչեններ, երբեմն՝ չերքեզներ: Մանվելը նկարագրում է չեչենների վայրագությունները. *«Վերջապես գարուն եկավ (խոսքը 1916 թվականի գարնան մասին է - Ռ.Մ.): Այս չեչենները ցերեկները շրջում էին գաղթականների մեջ և իրենց նկատած գեղեցիկ կանանց ու աղջիկներին գիշերը գալիս փախցնում էին: Մի հայ կին Աստվածաշունչ էր կարդում և մի չերքեզ նրան հարցրեց. «Էդ ի՞նչ ես կարդում, այ կին», «Աստվածաշունչ», - պատասխանեց կինը: «Ի՞նչ է գրված», - հարցրեց չերքեզը, «Աստծո խոսքը», - ասաց կինը: «Տուր տեսնեմ այդ գիրքը ինձ», - ասաց չերքեզը և վերցնելով Աստվածաշունչը՝ սկսեց պատռել ու հողին նետել նրա*

էջերը: «Մա՞ էր ձեզ փրկելու», - վիրավորական ասաց նա»¹⁰: Մանվել Քրքյաշարյանի գրքում բազմաթիվ են այն նկարագրությունները, որտեղ հասարակ մուսուլման ժողովուրդը թալանում է անպաշտպան գաղթական հայերին. «Ումանք հետ էին մնում և քարավանի ետևից եկող չերքեզները կրկին նրանց ստուգում էին, որպեսզի եթե նրանց մոտ փող լիներ՝ վերցնեին: Եթե գաղթականները այլևս չէին կարողանում քայլել, քարավանի ետևից եկող արաբները մահակներով հարվածում էին նրանց գլխին, վերցնում էին հագուստները և նրանց մերկ թողնում: Իհարկե մահակի հարվածն ուտելուց և այդ ցրտին մերկ մնալուց հետո ապրելն այլևս անհնար էր»¹¹: Մանվելի մոտ վառ է մնացել մոր ինքնասպանության պահը, որը նա գրքում պատմում է երկու անգամ: Աքսորի ճանապարհին անվերջ քայլելուց ուժասպառ դարձած մայրը նախընտրում է ինքնասպան լինել. «Մայրս այլևս չէր կարողանում քայլել, ոտքերը ուռել էին, մեր կողքից մի գետ էր հոսում՝ Մուրադը (նկատի ունի Եփրատը կամ դրա վտակներից մեկը - Ռ.Մ.): Մայրս ասաց հորս. «Առավոտյան ինձ այս գետի ափ տար, նետվեմ ջուրը: Մեկ է, եթե մնամ, արաբները ինձ չարչարելով կսպանեն (ըստ երևույթին, նկատի ուներ նաև բռնաբարվելու հավանականությունը - Ռ.Մ.)»: Սակայն հայրս չտարավ, չէր ուզում տանել: Մայրս ասաց, որ եթե չտանի՝ կանիծի: Մենք մի համերկրացի ունեինք, որը երկու զավակ ուներ՝ մեկը տղա, մյուսը աղջիկ: Տղան իմ դասընկերն էր: Անունը Եզնիկ էր, հիշում եմ: Այս մարդը մորս իր հետև գցեց, ես էլ նրանց հետ, որոշեցինք տանել գետի ափ: Տեր հայր կանչեցինք: Մայրս հաղորդություն ստացավ, այնուհետև մորս այդ մարդու հետ գետի ափ տարանք: Դեմքս մի կողմ թեքեցի, որպեսզի չտեսնեմ, թե ինչպես է մայրս իրեն ջուրը նետում: Մայրս իրեն ջուրը նետեց: Թեքվեցի նայեցի,

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 47-48:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 51:

ա՛խ մայրս: Մորս գետը տանում էր»¹²: Մոր մահից հետո փոքրիկ Մանվելը ապրում է նաև երկրորդ ցնցումը. «Ժողովուրդը շարունակում էր քայլել: Գնում էինք, սակայն ո՞ր: Մոված, ծարավ: Վերջապես մի տեղ հասանք, դադար տվեցինք: Այնտեղ արաբները հաց, բլրուր էին բերում և փոխանակում հագուստների հետ: Իմ ոտքին մի զույգ կարմիր կոշիկ կար: Դրանք մի թաս բլրուրի հետ փոխանակեցինք: Հաջորդ օրը ճանապարհը շարունակեցինք: Մի տեղ կրկին դադար տվեցինք և զիջերը այնտեղ քնեցինք: Առավոտյան կողմ զարթնեցի տեսա, որ հայրս մահացել էր»¹³: Մանվել Քրքյաշարյանը արքայի ճանապարհի բոլոր զրկանքների ու սարսափների կողքին ականատես է եղել նաև ստրկավաճառության բազմաթիվ օրինակների և հենց ինքն էլ վաճառվել է նման կերպով: Մասնավորապես՝ նրանց ուղեկցող չեչենները սկսել են այդ վայրերում բնակվող արաբների հետ բանակցել հայ երեխաներին և կանանց վաճառելու հարցի շուրջ: «Մեկ էլ տեսանք արաբները չեչենների հետ միասին սկսեցին ժողովրդի մեջ շրջել: Նրանք սկսեցին զննել տղա և աղջիկ երեխաներին: Նրանց որոնց հավանում էին՝ ասում էին չեչենին. «Ես ուզում եմ այս երեխային վերցնել»: Չեչենն էլ թարգմանություն էր անում, որովհետև չեչենները արաբերեն, չեչեներեն և թուրքերեն զիտեին: Երեխայի մորը և հորը, կամ էլ տիրոջը ասում էին. «Այս երեխային տվեք այս արաբին, առանց այդ էլ դուք, ա՛յ անհավատներ, մեռնելու եք»: Երեխայի տերերից ոմանք համաձայնվում էին, ոմանք՝ ոչ: Երբ արաբը վերցնում էր երեխային՝ չեչենն էլ արաբից գանձում էր միջնորդավճար»¹⁴: Արքայի ճանապարհի մի հատվածում Մանվելը այլևս ի վիճակի չլինելով քայլել՝ որոշում է մնալ այդ վայրում: Քիչ անց քրդերը և չեչենները սպանում են այնտեղ

¹² Նույն տեղում, էջ 51-52, 54-55:

¹³ Նույն տեղում, էջ 52:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 53-54:

մնացած հայ գաղթականների մի մասին, իսկ երեխաներին բաժանում իրար մեջ: Մանվելին մոտակա գյուղից մի քուրդ է վերցնում և ցանկանում տանել իր տուն, սակայն ճանապարհին միտքը փոխում է և որոշում թալանել տղային: Որք մնացած 9-ամյա հայ երեխայի մոտ բացի հագուստից ուրիշ ոչինչ չի լինում, և այդ քուրդը վերցնում է Մանվելի շորերը, իսկ նրան կիսամերկ թողնում ճանապարհին: Դրանից հետո Մանվելը մնում է միայնակ և պատսպարվում մի քարանձավում, որտեղ հաջորդ օրը նրան գտնում է մոտակա գյուղից մի մուսուլման և տանում իր տուն: Օրեր անց հարևան Սարմըսաք գյուղից, որն այսօր գտնվում է Սիրիայի և Թուրքիայի սահմանին, մի քանի քուրդ են գալիս և վերցնում Մանվելին որպես աղախին: Գյուղի ճանապարհին Մանվելը տեսնում է սպանված կամ կիսամեռ մարդկանց և հասկանում, որ դա իրենց քարավանն էր, որին չեչենները բերել և հանձնել էին քրդերին, որոնք էլ հայ գաղթականների շորերը թալանելուց հետ բոլորին սպանել էին¹⁵: Նույն օրվա երեկոյան, երբ Մանվելին տանում են Սարմըսաք գյուղը, սկսվում է մի իրարանցում. «Մեկը քրդերեն բղավում էր՝ *հասեք, հասեք, օգնեք: Բոլորը վազում էին ձայնի ուղղությամբ: Պարզվում է, որ քուրդը տեսել է 14-15 տարեկան լիովին մերկ մի հայ պատանու, որը պատահաբար ողջ էր մնացել սպանողի ժամանակ: Գյուղացիները գնացին և քարկոծելով սպանեցին պատանուն*»¹⁶: Մեկ օր այդ գյուղում մնալուց հետո առավոտյան Մանվելին վերցրած քուրդ գյուղացու երկու երեխաները՝ տղա և աղջիկ, նրան գյուղից դուրս են տանում և հարձակվում վրան, որպեսզի իլյեն նրա միակ «հարստությունը» շալվարը և վարտիքը: Մանվելը ստիպված է լինում նրանց տալ իր վերջին շորերը, և երեխաները վերադառնում են գյուղ, իսկ Մանվելը մորեմերկ մնում է ճանապարհին: Քիչ անց այդ ճանապարհին

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 60:

¹⁶ Նույն տեղում:

նա տեսնում է մի քուրդ տղամարդու, որի կողքին կար հաճն-
ցի մի հայուհի: Մանվելի աչքի առաջ քուրդը ձեռքին եղած
մահակով խփում է կնոջ գլխին և գետին զցելուց հետո մի քա-
նի անգամ դանակահարելով՝ սպանում, այնուհետև վերց-
նում նրա շորերը և գնում: Մանվելը մոտենում է սպանված
հայուհուն և նստում կողքին: Այդ ժամանակ նրանց կողքով
են անցնում չորս քուրդ կանայք, որոնցից ամենաերիտասար-
դը վերցնելով քարի մի կտոր՝ ցանկանում է հարվածել Ման-
վելի գլխին և սպանել, սակայն մյուսները չեն թողնում, իսկ
նրանցից մեկը Մանվելին է տալիս իր երեխայի շորերից մի
կտոր, որպեսզի նա ծածկվի: Այդ նույն կինը Մանվելին վերց-
նում է իր հետ և տանում իրենց գյուղ՝ Հայաք, որտեղ էլ որոշ
ժամանակ ապրում է Մանվելը¹⁷: Նկարագրված տեսարաննե-
րը լավագույնս փաստում են, որ մուսուլմանական հասարա-
կության տարբեր շերտերի և տարիքային խմբերի ներկայա-
ցուցիչներ են ընդգրկված եղել ցեղասպանության իրակա-
նացման գործում: Զարհուրելի է այն հանգամանքը, որը ըն-
դամենը հագուստի համար շատ քրդեր, արաբներ, թուրքեր
հեշտությամբ սպանել են հայերի: Այս բոլոր սարսափների
միջով անցնելով և հրաշքով փրկվելով՝ Մանվելը ապաստա-
նում է այդ քրդական գյուղում, աշխատում գյուղացիների
տներում որպես աղախին, սակայն ամենաուշագրավն այն է,
որ ամեն հնարավորություն օգտագործում է իր ազգակիցնե-
րին գտնելու համար: Տառապանքների տասը տարիների ըն-
թացքում ազգային և կրոնական ինքնագիտակցությունը
պահպանելու հարցում Մանվելի համար կարևոր դեր է խա-
ղացել քրիստոնեական դաստիարակությունը. «*Երբեք չէի մո-
ռանում Հայր մերը ասել, շարունակ կրկնում էի այն*»¹⁸: Փոք-
րիկ երեխայի մեջ հայությունը ասոցիացվել է քրիստոնեութ-
յան հետ, և նա զգուշորեն սկսել է իր շրջապատում հե-

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 61-62:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 82:

տաքրքրվել, թե որտե՞ղ կան քրիստոնյաներ, որպեսզի այդ միջոցով գտնի նաև իր ազգակիցներին: Ի վերջո, փնտրտուքները Մանվելին հասցնում են Մոսուլ, և տեղի հայկական եկեղեցու քահանան վերցնելով նրա տվյալները՝ խոստանում է օգնել: Եվ իրոք, որոշ ժամանակ անց պարզվում է, որ Մանվելի ազգականներից մի քանիսը գտնվում են Հալեպում, և շուրջ տասը տարի տառապելուց ու դեգերելուց հետո նա, ի վերջո, գտնում է ազգականներին: Այնուհետև Մանվելն իմանում է, որ իր երկու քույրերից մեկը՝ Օժենը, Կիպրոսում է, իսկ մյուս քույրը՝ Սիրուհին՝ ԱՄՆ-ում: 1925 թ. Մանվելը գնում է Կիպրոս, հաստատվում այնտեղ, ամուսնանում, երեխաներ ունենում և արդեն 1968 թ. տեղափոխվում Ավստրալիա: Վերջում արժե հավելել, որ իր ազգականներին փնտրելու և գտնելու կամքը Մանվելին ուղեկցում է ամբողջ կյանքում և 1985 թ. արդեն 79-ամյա Մանվելը այցելում է ԱՄՆ-ում գտնվող քրոջը՝ Սիրուհուն, որին վերջին անգամ տեսել էր 2 տարեկանում:

Ցեղասպանության ականատեսները և նրանց սերունդները ոչ բոլորն են կարողացել կամ համարձակություն ունեցել գրի առնել իրենց վերապրածներն ու իմացածները, ուստի հաճախ լռել են, սակավ դեպքերում՝ դիմել ուրիշներին: 2008 թվականին Թուրքիայում տպագրվեց «Սարգիսը այս հողերը սիրում էր» վերնագրով մի հուշագրություն, որտեղ Գերմանիայում բնակվող հայազգի Սարգիս Իմասը վերապատմում է ցեղասպանության մասին իր ընտանիքի հուշերը: Իր գրի առած նյութերը նա ուղարկում է թուրք լրագրող և հրապարակախոս Ֆարուք Բիլդիրիջիին՝ խնդրելով խմբագրել և հրատարակության պատրաստել դրանք: Սարգիս Իմասի և Ֆարուք Բիլդիրիջիի միջև հաստատվում է նամակագրական և հեռախոսային կապ, ու թուրք լրագրողը ստանձնում է հուշերի հրատարակման գործը, սակայն, ցավոք, մինչև գրքի տպագրվելը Սարգիս Իմասը վախճանվում է: Չնայած նրան,

որ գրքի կազմողն առաջաբանում որոշ համահավասարեցնող մեկնաբանություններ է արել և փորձել է հատկապես վեր հանել Սարգիս Իմասի հուշերում առկա բարեկամության, եղբայրության կոչերը, սակայն, այնուամենայնիվ, գիրքը նախ թուրք գրականության հուշագրական ժանրի մեջ ավելացնում է հայկական թեմատիկայով գրված ստեղծագործությունների թիվը և, բացի այդ, ունի աղբյուրագիտական արժեք ցեղասպանության պատմության համար: Սարգիս Իմասի մայրական պապը՝ Ասատուրը, Խարբերդի շրջանի Քոնաքալմազ գյուղի ջրաղացպանն է եղել և հենց այդ հանգամանքն էլ նրան փրկել է աքսորից: Ասատուրը կնոջ մահից հետո հիմնականում բնակվել է գյուղից դուրս գտնվող ջրաղացում, և երբ ոստիկանները ներխուժել են գյուղ ու բոլորին տեղահանել են՝ նա գյուղում չի եղել: Նրա ընտանիքը՝ մայրը, աղջիկը՝ 7-ամյա Շուշանը, տղան՝ 3-ամյա Անդրանիկը, գյուղի մյուս բնակչության հետ բռնել են աքսորի ճամփան և տարվել դեպի Մադեն քաղաք: Նույն օրվա երեկոյան անվերջ քայլելուց ուժասպառ Ասատուրի 70-ամյա մայրը խնդրել է իրենց ուղեկցող ոստիկանից սպանել իրեն, քանի որ այլևս չէր կարողանում քայլել: «Ընդառաջելով» տարեց կնոջ խնդրանքին՝ ոստիկանը հենց թոռների աչքի առաջ ավինահարում է նրան և արյունաշաղախ դիակը թողնում ճանապարհին¹⁹: Երկու մանկահասակ երեխաները մնում են տատի անշունչ մարմնի կողքին և չեն հասկանում, թե ինչ է տեղի ունեցել: Մինչև ուշ գիշեր երեխաները փարված տատի մարմնին խնդրում են նրան վեր կենալ և շարունակել ճանապարհը, քանի որ քարավանը գնացել է, իսկ իրենք մնացել են միայնակ: Այդպես մինչև առավոտ երկու երեխաներ տատի մարմնի կողքին կուչ եկած սպասել են՝ ցրտից դողալով: Առավոտյան կողմ Շուշանը եղբոր հետ ստիպված սկսում է շրջել անձանոթ վայրերում՝ ուտելիք գտնելու հույսով: Երբ հասնում

¹⁹ Bildirici F., Serkis Bu Toprakları Sevmiştii, İstanbul, 2008, s. 18.

են մոտակա գետակին, նրանց դիմաց են դուրս գալիս երեք քուրդ տղամարդ: Տեսնելով անպաշտպան երեխաներին՝ քրդերը սկսում են իրար մեջ ինչ-որ բան խոսել: Հետագայում պարզվում է, որ Մադեն քաղաքում բնակվող զինվորական բժիշկ Սամի բեյը այս քրդերին պատվիրել է գտնել 7-8 տարեկան աքսորյալ հայ աղջիկ երեխա, որպեսզի նա դառնա իր 3 տարեկան աղջկա ընկերուհին: Մրա դիմաց բժիշկը խոստացել է վճարել քրդերին: Եվ ահա տեսնելով Շուշանին և Անդրանիկին՝ քրդերը հասկացել են, որ գտել են իրենց պատվերը, սակայն նրանց պատվիրված է եղել միայն աղջիկ երեխա, ուստի 3-ամյա Անդրանիկը հարկավոր չէր: Այդ պահին տեղի է ունենում մի դեպք, որի մասին հիշողությունը ամբողջ կյանքում ուղեկցելու էր Շուշանին. մինչ քրդերից երկուսը խոսում էին իրար հետ, երրորդը մոտենում է երեխաներին. «Այդ ընթացքում կարճահասակ երրորդ մարդը մոտեցել էր երեխաներին: Առանց Շուշանին մի բան ասելու, փոքրիկ Անդրանիկին կոպտորեն ձեռքից բռնելով՝ քարշ տվեց քիչ այն կողմ հոսող գետի մոտ: Երեխայի գլուխը մտցրեց ջրի մեջ և այդպես որոշ ժամանակ սպասեց: Անդրանիկը թռչնի ձագի պես գալարվում էր: Շուշանը սարսափահար էր, ո՛չ կարողանում էր բղավել, ո՛չ էլ փախչել: Առանց շարժվելու հետևում էր եղբոր մահը: Մարդը իրական մարդասպան էր, նրա համար իր սիրուն եղբայրը ոչ մի արժեք չունեւր: Սպանությունը կատարելիս այնքան հանգիստ էր, ասես անում էր աշխարհի ամենաբնական, ամենահասարակ գործը: Ակնհայտ էր, որ առաջին անգամը չէ, որ մարդ էր սպանում: Երբ երեխան անշնչացավ, նրա մարմինը դուրս բերեց ջրից և վրան ինչ հագուստ որ կար՝ հանեց: Բսկ փոքրիկ մարմինը արդեն նրան չէր հետաքրքրում, վերցրեց ու շարտեց ջրի մեջ»²⁰: Այս անմարդկային տեսարանից քարացած Շուշանին ավազակները վերցնում և տանում են քաղաքում գտնվող մի մեծ տուն ու հանձ-

²⁰ Նույն տեղում, էջ 19:

նում մի մարդու, որը վճարում է մարդասպան քրդերին: Դա զինվորական բժիշկ Սամի բեյն էր, որը Շուշանին վերցնում է իր տուն որպես որդեգիր և փոխում նրա անունը՝ կոչելով Սուգան: Ինչպես Սարգիս Իմասն է պատմում, Շուշանին այդ տանը լավ են վերաբերվել, և նա այդտեղ է մնացել 5-6 տարի: Տարիներ անց Մադեն այցելած շրջիկ հայ վաճառականներից մեկը նկատում է, որ երեխան հայերեն է հասկանում: Իսկ մինչ այդ Շուշանի ջրաղացպան հայրը՝ Ասատուրը, շարունակ փնտրել է իր կորած ընտանիքը և այս շրջիկ վաճառականին ևս խնդրել, որ եթե իր երեխաներից կամ մորից լուր իմանա՝ իրեն հայտնի: Խոսելով երեխայի հետ՝ վաճառականը հարցնում է նրա անունը, ինչին երեխան պատասխանում է, թե հիմա իր անունը Սուգան է, սակայն նախկինում իրենց գյուղում իրեն Շուշան էին կոչում²¹: Վաճառականը այս լուրը հասցնում է Ասատուրին, որն էլ գնալով Մադեն քաղաք՝ այցելում է բժիշկ Սամի բեյին և ներկայացնում իրավիճակը՝ խնդրելով իրեն վերադարձնել երեխային. *«Պարոն, դու էլ ես հայր: Իմ կյանքում այս աղջկանից բացի ոչ ոք չի մնացել: Նա էլ ձեր շնորհիվ է ողջ մնացել: Ինչ կլինի՝ խեղճ ու տկար հորը իր զավակից մի բաժանեք»*²²: Բժիշկ Սամին տեղի է տալիս, սակայն նշում, որ երեխային Ասատուրին կտա միայն այն պարագայում, եթե աղջիկը ճանաչի նրան: Բժիշկ Սամին և Ասատուրը միասին գնում են տուն, և Շուշանը տեսնելով հորը՝ անմիջապես ճանաչում է ու հայերեն «հայրի՛կ, հայրի՛կ» բղավելով փաթաթվում նրան: Այս տեսնելով՝ բժիշկ Սամին Շուշանին վերադարձնում է հորը, և նրանք գնում են Քոնստանդուպոլիս, որն արդեն շատ էր փոխվել. նոր մարդիկ էին տեղ կանգնել հայերի տներին և ունեցվածքին: Մի քանի տարի անց, երբ Շուշանը մեծանում է՝ նրան ամուսնացնում են

²¹ Նույն տեղում, էջ 20-21:

²² Նույն տեղում, էջ 21:

Խարբերդի Թիլք գյուղից հայազգի Մարտիրոսի հետ, որը ևս ցեղասպանությունից փրկված հայ երեխաներից է լինում:

Գրքում առկա է նաև Շուշանի խորթ մոր՝ Յեղսայի վերապրածները: Խարբերդի Նաջարան գյուղից Յեղսան ցեղասպանության ժամանակ կորցնում է ամուսնուն և փոքրահասակ աղջկա՝ Մարթայի հետ աքսորվում: Հետագայում Յեղսան իր հուշերում նկարագրում է աքսորի ճանապարհին տեղի ունեցած ստրկավաճառության տարբեր դրվագներ. «Ճանապարհին ցանկացած մուսուլման իր ուզած հայ կնոջը, աղջկան կարող էր հանգիստ վերցնել: Քարավանին ուղեկցող զինվորների ղեկավարին մի քանի գրոշ տալով՝ ասես ձմերուկ կամ սեխ ընտրելու նման, իր ուզած հայ կնոջը վերցնում տանում էին մուսուլմանները»²³: Նմանատիպ ճակատագիր է բաժին հասնում Յեղսային, որին մի քանի գրոշով գնում է մի մուսուլման գյուղացի, որը հետո նրան կրոնափոխ է անում և ամուսնանում հետը: Ուշադրություն է գրավում այն հանգամանքը, որ երկու ամիս իր «ամուսինը» համարված մարդու անունն անգամ չի հիշատակում Յեղսան իր հուշերում և ակնհայտ է, որ նրան տանջում է նաև բարոյական հարցեր. «Խառը զգացումների մեջ երկու ամիս անցկացրեցի, սակայն դրանք ինձ համար հարյուրամյակների չափ երկար թվացին: Թե ինչպես են այդ ամիսները անցել միայն ես և Աստված գիտենք: Ես ինքս ինձ անընդհատ ասում էի. «Միայն իմ մարմինն է պղծվում, հոգիս մասմաքուր է մնալու»»²⁴: Այստեղ ի հայտ են գալիս նաև առևանգված և բռնությամբ մուսուլմանի կին դարձած հայուհիների վերինտեգրման խնդիրները, թե ինչպե՞ս են նրանք իրենք իրենց հաղթահարելու և առևանգիչ-մարդասպանի կինը լինելուց հետո ինչպե՞ս են վերադառնալու իրենց նախկին միջավայր: Ահա հենց այս մտո-

²³ Նույն տեղում, էջ 137:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 139:

րումներն են, որ շատ հայուհիների նույնիսկ հնարավորության դեպքում հետ են պահել մուսուլմանական գերությունից ազատվելու ռեալ հնարավորությունները օգտագործելուց: Յեղսան իր հետ է վերցնում նաև մանկահասակ աղջկան՝ Մարթային, որին ի պահ են տալիս նրա նոր մուսուլման «ամուսնու» ազգականներից մեկին: Որոշ ժամանակ անց հայ աղջիկ երեխային խնամքի վերցրած ընտանիքի տղամարդը բռնաբարում է նրան, վերջինս մի կերպ հասնում է ամառային արոտավայրում գտնվող մոր մոտ, որից հետո նրանք փախչում ու ապաստանում են իրենց հեռավոր ազգական Ասատուրի ջրաղացում: Ավելի ուշ Յեղսան ու Ասատուրը ամուսնանում են, ունենում երկու երեխա, իսկ Մարթան գաղթում է Խորհրդային Հայաստան ու այստեղ ընտանիք ձևավորում:

Մարգիս Իմասի հուշերում նաև տեղ է գտել ուշագրավ մի տեղեկություն այն մասին, թե ինչպես ցեղասպանության ժամանակ Խարբերդի Թիք գյուղից Ղազար Թորայանը իր մոր և քրոջ հետ մի քանի օր հերոսական դիմադրություն է ցույց տվել քուրդ ջարդարար խաժամուժին, սպանել շատերին և ինքն էլ մահացել զենքը ձեռքին հերոսական մահով:

Այսպիսով՝ կարող ենք ասել, որ Հայոց ցեղասպանությունից մազապուրծ հայության այս պարագայում երեխաների վկայությունների մի յուրահատուկ դրսևորում են այն պատմությունները, որոնք էլ հիմք են դարձել թուրքալեզու հուշագրությունների հրատարակման համար: Սրանք մի կողմից լինելով ականատես-վերապրողի վկայություն, մյուս կողմից փոքր-ինչ գեղարվեստական գունավորմամբ էլ ավելի մատչելի են դառնում ընթերցանության համար, իսկ դրանց թուրքերեն լինելը կարող է թեկուզ և փոքր, սակայն նպաստավոր քայլ լինել թուրքական անտեղյակ և ժխտողական քաղաքականության գոհ հասարակությանը ճշմարտությունը իմանալու ճանապարհին:

**СВИДЕТЕЛЬСТВА СПАСШИХСЯ ОТ ГЕНОЦИДА
АРМЯНСКИХ СИРОТ В МЕМУАРНО-ДОКУМЕНТАЛЬНОЙ
ЛИТЕРАТУРЕ НА
ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ**
Рубен Мелкоян
(резюме)

Ряд источников, в том числе и турецких, свидетельствует о том, что в годы Геноцида армян много детей не только подверглись резне, но и были украдены турками и курдами, а после насильно приняли ислам и жили или как рабы-слуги, или как жертвы гарема. В последнее время в документально-художественной прозе на турецком языке приводятся примеры жестоких историй жизни армянских сирот и их насильственной исламизации. Среди этих примеров опубликованная в 2005 году в Турции книга “Воспоминания о ссылке ребенка по имени “М. К”, написанная на основе воспоминаний родившегося в 1906 году в Адане Манвела Крякшаряна, а также опубликованные в 2008 году мемуары “Саргис любил эти земли”, в которых проживающий в Германии армянин Саргис Имас пересказывает воспоминания своей семьи о геноциде.

**THE TESTIMONIES OF ARMENIAN ORPHANS ESCAPED
FROM THE GENOCIDE IN THE AUTOBIOGRAPHIC –
DOCUMENTARY LITERATURE IN TURKISH**

Ruben Melkonyan

(summary)

According to the range of sources including Turkish during the Armenian Genocide many children were not murdered, but captured by Turks and Kurds, then forcedly Islamized and had to live as either slaves or victims of harem. Recently some examples of the cruel stories of Armenian orphans and their islamization are represented in the documentary-fictional works in Turkish. «Memories of the exile of the child «M. K.» (2005) written on the basis of memories of Armenian Manvel Kirkyasharyan born in 1906 in Adana or family memories on Genocide of Germany living Armenian Sargis Imas «Sargis loved these lands» (2008) are among these examples.